

Gereben Ferenc:

A magyar olvasók és a kulturális fogyasztás átalakulása a Kárpát-medencében. (Mi történt az ezredforduló után?)

Mondandómat részletesebben a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 2012/12-es számában volt módomban kifejteni, így most csak a legfontosabb tanulságokra térek ki, és az írásomban szereplő vizsgálati eredményekhez néhány kiegészítő megjegyzést fűzök a kolozsvári Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontjának *Kulturális Fogyasztás 2010. c.* projektjének – cikkem írásakor még nem ismert – reprezentatív erdélyi adatai alapján.

Most a kulturális fogyasztásnak az olvasásra vonatkozó szegmenséről szeretnék főleg szólni, az olvasás kitüntetett szerepe miatt. Amikor ugyanis olvasáskultúráról beszélünk, akkor az anyanyelvhez való viszonyról és az identitástudatról is szólunk. Kisebbségi helyzetben az anyanyelvű írás-olvasás az anyanyelvhasználat minősített esetét jelenti; és felmérések bizonyítják, hogy az anyanyelv – a Kárpát-medence magyarsága esetében – a nemzeti azonosságtudat legfontosabb eleme.

Továbbá az olvasáskultúra (itt konkrétan a szövegértés) – az EU szakértői csoportjának jelentése szerint – „szorosan kapcsolódik az önbecsüléshez, és ahhoz, (...) hogy eredményesen működjünk a társadalomban.”¹ Ezekre a készségekre pedig a kisebbségeknek különösen nagy szükségük van.

¹ Műveltséget mindenkinek! Az Európai Unió szövegértéssel foglalkozó szakértői csoportjának összefoglaló jelentése. *Könyvtári Figyelő* 2013/1. sz. 124. p.)

Előzmények

Nem hallgathatok el egy személyes vonatkozást: módomban volt részt venni a mostani világtalálkozó 1992-es előd-rendezvényén, amelyen már a környező országokban élő magyar könyvtáros kollégák is jelen voltak. (Ugyanis a nyolcvanas évek konferenciáira csak a nyugati magyarság képviselői voltak hivatalosak.) *Nagy Attila* kollégámmal nagy örömmel számoltunk be 1991-es székelyföldi és csallóközi felméréseink biztató eredményeiről. A vizsgálatok legfőbb tanulságait a magam részéről akkor így foglaltam össze: „Míg idehaza (Magyarországon) a könyv elsősorban olyan használati tárgy, amely egyszerre andalító- és ajzószer, valamint praktikus és profán segédeszköz, addig a határokon túl (de főleg Erdélyben) a tradicionális értékrendben gyökerező, a kulturális hagyományt is az identitástudat erősítésére felhasználó magatartás szinte szakrális szimbóluma – s ez különbségnek nem kevés.”²

A 2004-es könyvtáros világtalálkozóra a „3K” tematikus különszámmal jelentkezett, és abban már nem csak egy-egy határon túli régió, hanem öt ország magyar nemzetiségű felnőtt népességének olvasási szokásairól volt módomban beszámolni³. A csaknem 4000 főre kiterjedő ezredfordulós felmérés-sorozat az anyaországon kívül a Felföld, Kárpátalja, Erdély és Vajdaság magyarságának identitástudatát és olvasáskultúráját kutatta. Az ezredfordulón a magyarországi helyzethez képest a határon túl lényegesen jobb olvasási teljesítményekkel találkoztunk: a napi-, heti- és havilapok, valamint a könyvek nagyobb arányú olvasásával, az irodalmi

² *Magyar könyvtárosok III. szakmai találkozója, Budapest, 1992. augusztus 16-18.* (Szerk.: Berke Barnabásné, Németh Mária) Bp. 1996. OSzK, 29. p. *Nagy Attila* cikke ugyanebben a kötetben „Magyarságtudat és olvasás középiskolások körében” címmel jelent meg. (31-37.p.)

³ Gereben Ferenc: Az ezredforduló magyar olvasáskultúrája a Kárpát-medencében. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2004/6. sz. 40-52. p.

értékek és hagyományok iránti magasabb igényekkel (főleg Erdélyben); az olvasmányok nyelvének megválasztásában pedig minden régióban az anyanyelv dominanciája érvényesült (legkevésbé Felvidéken). Ismét, ezúttal nagyobb, reprezentatív mintákon is bebizonyosodott, hogy gyenge olvasói teljesítmények inkább a negatív vagy közömbös identitás-típusokkal hajlamosak társulni; az aktív és értéktelített olvasói magatartás pedig főleg a nemzettudat pozitívabb, tudatosabb és egyúttal differenciáltabb formációit vonzzák.

Mi történt 2000 után?

Az elmúlt évtized során nem készültek átfogó, az olvasás kérdését részletesen taglaló szociológiai felmérések, azért az utóbbi idők fejleményeiről csak kisebb lokális és rétegvizsgálatokból, valamint olyan szélesebb körű felmérésekből tájékozódhattunk, amelyek az olvasással csak érintőlegesen foglalkoztak. A kép tehát töredékes és (mint a vizsgálatok minősége is) egyenetlen, de meglehetősen egybehangzó tapasztalataik alapján a legfontosabb változási tendenciák mégis többé-kevésbé hitelesen felrajzolhatók.

A 2000-es években a *sajtóolvasás* mennyiségi mutatói a külhoni magyarok körében is valamelyest gyengültek, minőségi mutatói pedig a bulvárosodás jegyeit mutatják. (Mindez természetesen nem független az információ-közlés eszközrendszerében korunkban lezajló paradigmaváltási folyamatoktól!) Tovább erősödött az a tendencia, hogy a felnőtt fiatal korosztályok és a képzettebb rétegek körében egyre jobban hódít a többnyelvű, (ez még nem lenne baj), de terjed a kizárólag többségi nyelvű sajtóolvasás (és média-fogyasztás) is.

A *könyvolvasás* mennyiségével kapcsolatos információink – ahol különböző időpontokban mért olvasási teljesítmények összehasonlítására volt módunk – az idő előrehaladtával mindenütt és minden rétegben az olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának drasztikus mértékű csökkenéséről tudósítottak. Ez a Magyarországon már elég régóta érzékelhető tendencia tehát a külföldi magyarok körében is egyre inkább érezteti hatását. Igaz, arra is mutatnak jelek (főleg a fiatalabb rétegekben), hogy az olvasási aktusok egy része nem enyészik el, hanem „átköltözik” a számítógépre és a világhálóra.

- Példák⁴:
- *erdélyi* 18 éven felüli magyar népesség könyvolvasóinak aránya: 1998-ban 70 %; 2010-ben 45-50 % volt;
 - székelyudvarhelyi középiskolások 1991-es, valamint marosvásárhelyi középiskolások 2009-es olvasási mutatói között – az utóbbiak rovására – nagy a különbség;
 - 1999-ben a *felvidéki* magyar diplomások között csak 5 %-nyi nem olvasót találtunk, 2007-ben a komáromi és nyitrai magyar egyetemistáknak viszont már *egynegyede* nem olvasott;
 - *Dobos Ferenc* Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és Vajdaságban végzett felmérései szerint a gyermekes magyar szülők és gyermekeik anyanyelvű olvasás-gyakorisága 1996 és 2011 között nagymértékben csökkent.

Az *anyanyelvű olvasás* visszaesése mellett az olvasmányszerkezetben csökkent *a magyar szerzők aránya* is: például Erdélyben 1998-ban a legutóbbi olvasmányok 60 %-a, 2010-ben pedig mintegy 50%-a származott

⁴ Az itteni és későbbi konkrét adatok forrásait lásd a témát részletesen taglaló tanulmányunkban: Gereben Ferenc: Magyar olvasáskultúra a Kárpát-medencében. Mi történt az ezredforduló után? *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/12. sz. 5-27. p.

magyar szerzőtől. Az olvasmányok nyelvét a nyelvhasználat egyéb színtereivel összevetve azt tapasztaltuk, hogy a nyelvválasztási szokások erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar nyelvű olvasmányok szerényebb (51-90%-os) többségét indukálja, a (végig) többségi nyelven elvégzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját mozdítja elő. Ugyanakkor: az olvasmányok többnyelvűsége kedvezni látszik a gyakoribb könyvolvasásnak (és fordítva), egészen addig a mértékig, amíg az idegen nyelv az anyanyelvet nem kezdi háttérbe szorítani. (Az éves olvasmányok között a magyar nyelvű olvasmányok 26-50%-os aránya, s főleg a 25% alatti kategóriája már ismét gyengébb olvasási teljesítménnyel járt együtt.) Vagyis a kisebbségi magyar olvasáskultúrára nem okvetlenül a „tisztá” nyelvhasználati formák hatnak termékenyítőleg, hanem az anyanyelv-domináns, de a más nyelvek által közvetített (szakmai és kulturális) értékekre is nyitott beállítódás.

Ami pedig az *olvasói érdeklődés és ízlés* főbb változási tendenciáit illeti, Magyarország (illetve a globalizálódó világ) fogyasztói értékrendjét követve a határon túli magyar (főleg a fiatalabb) olvasók körében is egyre több teret veszít a klasszikus (19. és 20. századi), és a mindenkori értékes irodalom olvasottsága. (Szembetűnő a klasszikusok közül is Jókai Mór népszerűség-vesztése.) Helyükbe mindenütt a globális “könyvipar” szerzői lépnek: valamennyi régióban, minden rétegben, (csak eltérő arányban) közel ugyanazok: D. Steel, D. Brown, J.K. Rowling, R. Cook, S. Meyer stb. (Erdélyben a folyamat mintha kissé lassabban érvényesülne az átlagosnál.)

A regionális és a nemzeti olvasáskultúrának emlékével már inkább csak a “kik a legkedvesebb írói?” kérdésre összeálló ún. „*kedvenc*”-listákon találkozunk, ami azt jelenti, hogy az emberek hajdani (jórészt ifjúkori), jórészt klasszikus olvasmányélményeiket hajlamosak ugyan megőrizni jó emlékezetükben, de már csak kevéssé olvassák. (Persze ezek a belénk épült, értékrendünkbe, identitástudatunkba bűvópatakként beszivárgott olvasói emlékek is fontosak lehetnek, főleg ha időnként utánpótlást is kapnak!) A hagyományos értékek társadalmi méretű folyamatosságát a családi szocializáción kívül az a tény teremtheti meg, ha a tanulóifjúság is megkapja a maga pozitív – későbbiekre „elraktározható” – olvasmányélményeit az iskolában. Amennyire hiányos adataink betekintést engedtek ebbe a folyamatba, ez a funkció a határon túli magyar tannyelvű iskolákban eléggé eltérő határfokkal valósul meg. (Nem beszélve a többségi nyelven végzett iskolákról!)

Tanulságok

Vázlatosan áttekintve az utóbbi bő két évtized olvasási változásait, mennyiségi és minőségi vonatkozásban is degrediáló tendenciákat tapasztaltunk. De az adatokból az is kiolvasható, hogy a külhoni magyar olvasáskultúrának még vannak olyan fellegvárai (egy-egy jó középiskola, városi könyvtár, egyetemi tanszék, civil társulás stb.), ahol a globális trendekkel szembemenve eredményes értékőrző és értékteremtő munka folyik. A közeljövőben nagyon fontos lenne ezek feltérképezése, módszereik tanulmányozása és mintaként való prezentálása! A felgyorsult változások kora – identitásuk és kultúrájuk megőrzése céljából – új, átfogó stratégiák kidolgozását teszi szükségessé a kisebbségek számára. Ez a munka nem tűr

halasztást, mert egyrészt a fogyasztói értékrend és a kommerciálódás, másrészt pedig a kibertér szökőárszerű változásai erőteljesen ostromolják a kisebbségi lét kulturális „védműveit”.⁵

A kultúra, és azon belül az értő olvasás identitásőrző szerepének fontossága az eddigi kutatások visszatérő tapasztalata volt. Ha a korábbi és újabb nemzettudat-vizsgálatok eredményeiről itt nem is volt módunk beszámolni, tudnunk kell, hogy az olvasáskultúra főntebb vázolt jelenségei mögött a határon túli magyar kisebbségek azonosságtudatának olyan változásai állnak, amelyek az identitás gyengülésének, a többségi nyelvre és államnemzeti identitásra való áthangolódásának jegyeit is magukban hordozzák. A kettős identitást a nyitottság, a (poszt)modernitás jegyének szokás tekinteni. A művelődésszociológiai megfigyelésekből viszont azt a fontos tanulságot vonhatjuk le, hogy *a kettős (kulturális) identitás csak akkor tudja gazdagítani, erősíteni az egyént és a közösséget, ha nem az asszimiláció kényszerű közttes állomásának, hanem a szilárdan őrzött anyakultúrára alapozott nyitottság megnyilvánulásának tekinthető.*

⁵ Külön konferencia témája lehetne annak vizsgálata, hogy a digitális kultúra és a világháló mennyiben segíti, és mennyiben gátolja a kisebbségeket anyanyelvük és -kultúrájuk megőrzésében.